

A geisha és gésa szóalakok a japán nyelvtörténet tükrében

1. Japánul két kínai írásjeggyel (*kanji*-val) szokás jelölni a *gésa* 芸者 szót, amelyet esetleg a négy kana szótagjellel is le lehet írni: げいしや *ge+i+shi+ya*. Amikor ezt a japán szót latin betűkkel írjuk át, több átírási módhoz folyamodhatunk, de a Japánon kívüli világban jelenleg általában egyedül az ún. Hepburn-rendszer, pontosabban a módosított Hepburn-rendszerű átírás (más néven *Hyōjunshiki*) használatos, amely a mássalhangzók jelölésére az angol nyelvet vette mintául. Tehát jelen írásunkban is ezen átírási módot követjük volens-nolens – ami nem azt jelenti, hogy a sorok írója követendőnek tartja a használatát jövőben is –, így szónkat *geisha*-nak írhatjuk át.

A *gésa* azon kevésszámú japán eredetű szavak közé tartozik, amelyek bekerültek az európai nyelvekbe jövevényszóként. Az Oxford English Dictionary (2. kiad., 1989.; I. még OED no nihongo 378. Tokió, 2004. 34–6) szerint „**geisha** ('geiʃə). Pl. geisha, -as [Japanese.] A Japanese girl whose profession is to entertain men by dancing and singing; loosely, a Japanese prostitute.”, és a szó első előfordulása az angolban jelzőként 1887-ben bukkan fel: „*Pall Mall G.* 17 Nov. 5/1 My companion and I ... entered a theatre, where we were regaled with a terribly realistic tragedy and geisha dancing.” A francia nagyszótárak szintén az 1887-es adatot tüntetik fel a *geisha* [geʃa] szócikkben a szó első előfordulásaként, amely Pierre Loti (1850–1923.) egyik művében található. Loti, aki először 1885 júliusától októberéig tartózkodott Nagaszakiban, az ottani élményei alapján alkotott „*Madame Chrysanthème*” című regényében ugyanis használja a *guécha* formát, és a lábjegyzetben az olvasók tájékoztatására megjegyzi, hogy „*guéchas*, chanteuses et danseuses de profession au Conservatoire de Yeddo” (Párizs, 1947. 180. Vö. IDA KIYOTO, Rochi no 'Okikusan' ni okeru nihongo hyōki ni tsuite. Kyōto gaikokugo daigaku kenkyū ronshū. 17. 1977. 62. IDA a *guécha* szó első szótagjában az *-e* magú nyújtóhang visszatükröződését látja, ami nem helytálló). Ez a szóalak a franciában ritka és régies, és már 1899-ben a ma is használatos és angolos *geisha* forma bukkan fel, bár előfordult a trémával ellátott *geisha* [geʃja] alak is (Trésor de la langue française – Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle [1789–1960.]. Párizs, 1971–.; Le Grand Robert de la langue française [2. kiad., Párizs, 1985.]) A németben a szintén angolos *Geisha* betűkép él, amelynek kiejtése: [ˈgeːʃa] és [ˈgaiʃa] (Brockhaus – Wahrig Deutsches Wörterbuch in sechs Bänden. Stuttgart, 1980–1984.; Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden. Mannheim–Bécs–Zürich, 1976–1981.)

A magyar *gésa* betűkép pedig talán egyedülálló a latin írást használó európai nyelvek között abban a tekintetben, hogy a legkevesebb, csupán négy betűt használ erre a szóra. Vö. *geisha* (angol, német, francia, holland, svéd, spanyol stb.), *geiša* (finn, észt, litván), *gejša* (cseh, szlovák, horvát, slován), *gejsza* (lengyel), *gueixa* (portugál), *gheiscia*

(olasz), *ghejšă* (román). Vajon miért csak két betűvel jelöljük az első szótagot? Esetleg ehhez vajon köze van-e az eredeti japán szó ejtésének, amely élőbeszédben általában [ge:ja]? Felmerül ugyanakkor az a kérdés is, hogy ez a kiejtés miért nincs összhangban az elvégre fonetikusnak nevezhető kana írásképpel, sem pedig a *geisha* latin betűs alakkal, bár igaz, hogy egy szó kiejtése és annak kanajelekkkel vagy latin betűkkel rögzített formája nem feltétlenül fedi egymást. Jelen írásunkban – szem előtt tartva ezeket a kérdéseket – a *geisha* japán szó latin betűs átírása keletkezésének körülményeire szándékozunk némi fényt vetni. Évégett az alábbiakban először magáról a japán szó jelentéséről, majd a japán nyelv hang- és írástörténetéről szólunk, különös tekintettel az *-e* magú kanajellel és utána az *i* kanajellel együttesen rögzített alak ejtésének, olvasatának kérdésére. A Meidzsi-korban megfigyelhető tiszavirág életű írásreform kísérletei egy aspektusáról is szólunk, amely nem közömbös témánk szempontjából. Miután ezzel körvonalazódtak az íráskép és a hangkép közötti kapcsolatok, a latin betűs átírások problematikáját vesszük szemügyre. Végül, de nem utolsósorban a *gësa* szó magyar vonatkozásairól teszünk néhány megjegyzést.

2. A japán nyelv legnagyobb szótára (Nihon kokugo daijiten. 2. kiad. 1–13. köt. Tokió, 2000–2002. 4: 1243–4; 1. még KATO HIDETOSHI – KUMAKURA ISAO szerk., Gaikokugo ni natta nihongo no jiten. Tokió, 1999. 55–9) a *geisha* szócikkben négy jelentést említ: 1. 'az, aki kiemelkedik egy vagy több művészeti ágban'; 2. 'az, akinek foglalkozása a szórakoztató művészetek'; 3. 'férfi, aki táncsal, énekkel stb. feldobja a lakoma hangulatát'; 4. 'nő, aki foglalkozásként táncokkal és énekekkel feldobja a lakoma hangulatát'. A 4. jelentéssel kapcsolatban a szótár tovább írja: ezekre a nőkre Edóban az Edo-kor közepétől használták ezt a szót, amely Kiotó vidékén *geiko*-nak felel meg, és az Edo-kor végétől Kiotóban is használatossá vált. Nyilván az idegen nyelvekbe bekerült kérdéses japán szó jelentése a 4., amely a négy jelentés közül a legújabb. Az európaiak alighanem a Meidzsi restauráció táján ismerkedhettek meg a szóval, illetve az e hivatást űző nőkkel, és az ő közvetítésükkkel lett jövevényszó az európai nyelvekben. A latin betűs átírás szempontjából érdekes, hogy ebben a szótárban az első jelentésnél hivatkozás történik a XVII. század elején megjelent japán–portugál szótárra (Vocabulario de lingua de Iapam com declaração em Portugues [Nagaszaki, 1603–1604], amelyet röviden „Nippo jisho”-nak [japán–portugál szótár] – hívnak a japán szakirodalomban), ahol a *Gueixa* szóalak található. E szótárban (az 1973-as és 1976-os reprint kiadásban ma már könnyen hozzáférhető, és spanyol [Manila, 1630.], francia [Párizs, 1862–1868.], és az utóbbi időkben japán fordítása is látott napvilágot [Hōyaku Nippo jisho. Szerk. és ford. DOI CHŪSEI – MORITA TAKESHI – NAGAMINAMI MINORU. Tokió, 1980.]), amely becses forrásául szolgál a japán nyelv története kutatásában, a szó jelentése japánul is ('Guei arumono') és portugálul is ('Homem que sabe artes, ou tem habilidades') meg van adva, francia fordításban pedig a *Gheicha* címszónál, amely gépies átültetése lehet a portugál névalaknak, ez áll: 'homme qui connaît les arts, ou qui a des talents'. Tehát a szóval kapcsolatban e korai latin betűs adat nyilvánvalóan nem azonos azzal a jelentéssel, amellyel a mai európai nyelvek rendelkeznek, és a szó európai elterjedésében bizonyára nem játszott közvetlen szerepet. Megjegyezzük egyúttal, hogy a mai portugál nyelvben használatos betűkép azonos azzal, amely a XVII. századi japán–portugál szótárban szerepel, bár a portugál etimológiai szótár szerint – a mai jelentésben – a XIX. században fordul elő először a *geycha* formában (ANTÔNIO GERALDO DA CUNHA, Dicionário etimológico nova fronteira da língua portuguesa. 2. kiad. Rio de Janeiro, 1986.).

Tekintettel a szó jelentésének és latin írásos nyelvekben való elterjedésének időrendi vonatkozásaira, inkább a XIX. század közepén vagy második felében megjelent szótá-

akat kell figyelembe vennünk. Most csupán kettőre hivatkozunk, amelyek fontos helyet foglalnak el a szótáriradalomban. JAMES CURTIS HEPBURN (1815–1911.) 1867-ben egy kitűnő japán–angol szótárt (*A Japanese and English Dictionary: with an English and Japanese Index*. Jokohama) tett közzé, amely angolul írt japán értelmező szótárnak is tekinthető. A második kiadás 1872-ben Jokohamában, a harmadik pedig 1886-ban Tokióban látott napvilágot „*A Japanese–English and English–Japanese Dictionary*” címmel. Mind a három kiadásban – amelyek mai szemmel nézve értékes forrásul szolgálhatnak a japán nyelv korabeli állapota tanulmányozójának – megtalálható a *geisha* címszó, de az 1. kiadás a *gei-ko* címszóra utal, amelynek jelentése ‘A dancing girl’, a 2. kiadás már ezt a *geisha* címszó után említi, a 3. kiadásban pedig ez áll: ‘A dancing or singing girl’ (HIDA YOSHIFUMI – LEE HAN SOP, Hebon cho Waei gorin shūsei. Shohan, saihan, sanpan taishō sōsakuin. 1–3. köt. Kamakura, 2000. 1: 206). Az Ōtsuki Fumihiko (1847–1928) által szerkesztett „Genkai” című nevezetes szótárban, amely a japán nyelv első modern értelmező szótárának tekinthető (1889–1891.; 1904-ben megjelent Tokióban egykötetes kicsinyített változatában, amelyre támaszkodunk: 309), a címszó csupán azt a jelentést adja meg, amely az említett japán nyelv nagyszótárában a 4. jelentésként található meg. Tehát a szó már a Meidzsi-korban is főképp a jelenlegi jelentésben volt használatos. A japán történet legnagyobb lexikona szintén e címszó alatt gyakorlatilag csupán a 4. jelentésről szól (Kokushi daijiten. 1–15. köt. Tokió, 1979–1997. 5: 38).

3. Az említett japán nyelv nagyszótárában a szócikk végén a kiejtés jelölésénél négy katakanával *ge+i+shi+ya* van írva az *i*-nél a kis háromszögű jel hozzáadásával. A jel az előző szótag magánhangzós részének nyújtását jelzi, ami azt jelenti, hogy [gei]-nek is és [ge:]-nek is ejtik. Ez a jel a szótárban olyan kínai írásjegyek kínai eredetű ejtésének jelölésében található meg általában, amelyeket az *-e* magú kanajellel és utána az *i* kanajellel rögzítenek. Számuk nem kevés. Ezzel kapcsolatban először a japán nyelv hangtanát hívjuk segítségül, amelyben szó esik a *chōon*-okról. Ezek a magánhangzóknak és a szótagok magánhangzós részének hosszításával született hangok, amelyeket nyújtóhangnak is lehet nevezni. Az *-e* magú *chōon*-okat (*e dan chōon* vagy *e retsu chōon*) két csoportra lehet osztani. Az egyik a kínai írásjegyek kínai olvasatából eredő ejtések (*kanjion*, ill. *jion*). Például *keiki* [ke:ki] (*ke+i+ki* kana jelekkel, ‘üzlet’), *meiwaku* [me:waku] (*me+i+wa+ku*, ‘baj, bosszúság’), *takesei* [takese:] (*ta+ke+se+i*, ‘bambusszal készült’) stb., amelyek gondosan ejtve [keiki]-nek, [meiwaku]-nak és [takesei]-nek hangzanak. Ide tartozik a *geisha* szavunk is. (Olyan szavaknál, amelyekben *e* és *i* között jelentéshatár van, a kiejtés általában változatlan marad. Például *e+i+ri* ~ *e+iri* ~ *eiri* [eiri] ‘képpel ellátott’; vö. *e+i+ri* ~ *ei+ri* ~ *eiri* [e:ri] ‘haszon’). A másik csoporthoz tartozók japán eredetű szavak, amelyek nem számottevők, és magánhangzójuk mindig az [e:], és nem váltokoznak az [ei]-vel: *neesan* [ne:san] (‘idősebb lánytestvér’; *ne+e+sa+n* kanajellekkel), és az olyan töltelékiszavak mint a *nee* [ne:] (*ne+e*), *ee* [e:] (*e+e*) stb. Ehhez a csoporthoz tartozónak tekinthetők olyan idegen és nem kínai eredetű szavak is mint a *kēki* (<ang. *cake*) ‘sütemény’ [ke:ki] és a *gēmu* (<ang. *game*) ‘játék’ [ge:mu]. (KAWAKAMI SHIN, Nihongo onsei gaisetsu. Tokió, 1977. 77–9.). Ezeknél a jövevényszavaknál, amelyeket katakanákkal szokás rögzíteni, a magánhangzó részének hosszítását egy vonallal jelzik, nem pedig az *i* kanajel hozzáadásával. Talán ARAI HAKUSEKI (1657–1725), kora egyik legnagyobb tudósa volt úttörő személyiség abban is, hogy a kínai írásjegyeket és a hiraganajeleket vegyesen használó japán szövegkörnyezetben szisztematikusan alkalmazta a katakanajeleket az idegen szavak és jövevényszavak jelölésére, ami csak a Meidzsi-kortól lett általános. Említésre méltó, hogy nála már megjelenik a vonaljel a nyújtóhang jelölésére (l. részletesen MATSUMURA AKIRA, Arai Hakuseki to gaikokugo gairai

no katakana hyōki. In: UŌ., Kindai nihongo ronkō. Tokió, 1999. 1–52. A tanulmány eredetileg 1977-ben jelent meg.).

MINETANI TŌRU azt írja, hogy az *-e* magú *chōon*-okat illetően csupán az [e:] ejtéssel rendelkező /ee/ fonéma, valamint az [e:] és [ei] (illetve [ei]) ejtések között ingadozó /ei/ fonéma létezik, és a szókészlet túlnyomó részében az utóbbi található meg. Szerinte az *-e* magú kanajel után tett egyenes vonal (a jövevényszavaknál) az [e:] ejtés, míg az *i* kanajel (a kínai eredetű szavaknál) pedig az [ei] ejtés születésére van hatással (MINETANI TŌRU, Gendai nihongo no chōon ni tsuite: Kokugo kenkyū 42. 1979/2: 8). A *teinei* (*te+i+ne+i*) szónak, amelyet a szakirodalomban néha példaként szoktak felhozni ebben a vonatkozásban, jelentésváltozás nélkül elvileg négy ejtése lehetséges: [te:ne:], [te:nei], [teine:], [teinei], melyek közül az utolsót hiperkorrekt formának tartják. Az első ejtést kivéve az összes többiben a kanahasználat módjának hatását vélük felfedezni. Magánhangzó-kettőzősként felfogva [teenee]-féle ejtésnek is vehetjük, bár a *chōon*-ok fonológiai meghatározása körül vita folyik (l. pl. HAMADA ATSUSHI, Kokugo on'in taikai ni okeru chōon no ichi. In: UŌ., Zoku chōsen shiryō ni yoru nihongo kenkyū. Kioto, 1983. 99–125 [A cikk eredetileg a Kokugogaku 1955-ös kötetében látott napvilágot]; MAEDA MASATO, Kokugo on'inron no kōsō. Tokió, 1971. 150–63; GÜNTHER WENCK, The Phonemics of Japanese. Wiesbaden, 1966. 20–1).

4. A kezdet kezdetén a kanajelek pontosabban adták vissza a kiejtést, mint évszázadokkal később, amikor már kiejtésbeli változások mentek végbe. Az idők folyamán így egyre nagyobb lett a távolság a kana jelölésmód és az ejtés között, és a kanahasználat már néha nem volt egységes. A Meidzsi restauráció után a kormány azt a kana helyesírást alkalmazta, amelyet Keichū (1640–1701) neve fémjelzett, és amely a japán eredetű szavakra vonatkozott. Ez az ún. kanahasználat történeti helyesírásának (*rekishiteki kanazukai*, történeti kanahasználat) kérdésével áll kapcsolatban. Ez a helyesírás, amely a Heian-kori nyelv állapotát vette alapul, a hosszú idők folyamán végbement hangváltozások következtében már nagyban eltért az akkori kiejtéstől. Az Edo-kori neves és jeles tudós, MOTOORI NORINAGA (1730–1801) pedig régebbi források elemzése alapján megállapította, hogy a kínai eredetű szavak leírására milyen kanajelek használandók. Ez az említett *rekishiteki kanazukai* része, amelyet *jion kanazukai*-nak, illetve *jion no rekishiteki kanazukai*-nak („kínai ejtések történeti kanahasználatá”-nak) neveznek. Ez a helyesírás gyakran már nem tükrözte az Edo-kori ejtések sem, hiszen ez a jelölésmód is nagyjából a Heian-kori ejtések alapján született. Azonban a Meidzsi-kormány a hivatalos iratokban, állami tankönyvekben stb. a történeti kanahasználatot alkalmazta, amelyet már elavult kiejtési formákat megőrző hagyományos írásmódnak is nevezhetünk, de így is ez terjedt el országsherte. Kiemelendő, hogy az efféle kanahasználat kis részben – ahogy látni fogjuk, köztük éppen az *-e+i* kanajelek használata is – az 1946-ban bevezett új helyesírásban él tovább.

A japán nyelv nem kedveli több magánhangzó egymás mellett állását, bár az ilyen esetek száma megnövekedett, amikor kínai szavak áramlottak be a japán szókészletbe. A *gei-sha* szó első kínai írásjegyének ejtése jelenleg *yì*, a Szui- és Tang-korban pedig *ŋei* lehetett (TÖDŐ AKIYASU, Gakken kanwa daijiten. Tokió, 1978. 1092; l. még BERNHARD KARLGRÉN, Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese. Párizs, 1923. 83; EDWIN G. PULLEYBLANK, Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin. Vancouver, 1991. 369), amelyet a japán nyelv annak idején *gei*-vel illesztett be a hangrendszerébe. Az idők folyamán abból, hogy két magánhangzó érintkezett egymással, hosszú magánhangzó (nyújtóhang) kelt életre. Bizonyos, hogy az [ou] > [o:] hangfejlődés már a Muromacsi-korban végbe ment, de az

[ei] [e:]-vé válása is vajon ekkor történt-e meg? TAKAMATSU MASAO megjegyzi azt, hogy a szóban forgó hangváltozást általában az Edo-kor közepére helyezik, azt írja, hogy az *e* és az *i* hangtanilag közel állván egymáshoz az utóbbi könnyen hasonul az előbbihez, tehát akaratlanul is meghosszabbítják az első magánhangzót. Amenyiben a gyakorlati ejtés nem tudatosul, akkor nem szükséges külön megjelölni ezt az ejtést, így szerinte nehéz meghatározni azt is, hogy mikor történt meg a két elem összeolvadása (Renboin to sono yūgō: Kokugo kokubun 61. 1992/6: 16). HAMADA ATSUSHI – akinek feltevése szerint a kínai írásjegyek (kínai eredetű) ejtéseinek (*e+i*, *ke+i*, *te+i*, *se+i* stb.) *-e* magú nyújtóhanggá válása egészen a Nara-korig nyúlik vissza – azt írja, hogy mivel ma is az *i* kanajel hozzáadásával rögzítik az *-e* magú nyújtóhangokat, legalább az írástudók körében sokan azt hiszik, hogy ezeket [kei], [tei], [sei] stb.-ként ejtik. Szerinte irracionális, hogy ezekkel kapcsolatban az ún. történeti jelölésmódot, *-e+i*-t még megőrizték a kanahasználat mai helyesírásában is, amely szerint a japán eredetű szavakra viszont az *-e+e*-féle kana írásmód használatos, pl. *ne+e+sa+n*-szóra. (HAMADA ATSUSHI, Chōon. In: Uő., Kokugoshi no shomondai. Osaka, 1986. 126–7. Eredetileg 1951-ben jelent meg a Jinbun Kenkyūban.)

Számunkra most annál, hogy milyen régtől fogva mutatható ki, fontosabb kérdés az, hogy a szóban forgó jelenség a XVIII. és XIX. században már gyakorinak számíthat-e. MOTOORI NORINAGA 1785-ös írásából („Kanji san'on kō”) tudhatjuk – amely a japán hangtörténeti kutatások egy fontos állomása –, hogy a kínai írásjegyek olvasatával kapcsolatban az *e+i*-t, *ke+i*-t, *se+i*-t stb. *e+e*-nek, *ke+e*-nek, *se+e*-nek stb. ejtik. MOTOORI azután hozzát teszi, hogy az *e* az *i* rokon hangja, és amiatt, hogy különösen közel áll egymáshoz, önmagától lesz úgy. (Motoori Norinaga zenshū. 5. kötet. Tokió, 1970. 401–2. Ezt követi az a hasonló megjegyzés, miszerint az *o+u*-t, *ko+u*-t, *so+u*-t stb. *o+o*-nak, *ko+o*-nak, *so+o*-nak stb. ejtik.) Fentebb láttuk, hogy modern nyelvészek hasonló véleményről adnak hangot. Az „Ongyoku gyokuen shū” című könyv (1727.) – összeállítója MIURA TSUGUYASU – útmutatást ad fonetikai magyarázatokkal arról, hogy a nó dráma szövegét hogyan kell előadni, így fontos forrásául szolgál az edo-i nyelv kiejtésének. Eszerint úgy kell énekelni, hogy az *e* után következő *i* ne keveredjen össze az *e*-vel, és az *i* könnyű lévén nyomatékosan ejtendő (1/30). Ebből arra lehet következtetni, hogy mindennapos jelenség volt már akkor is, hogy az *ei* ejtésnél az *i* hasonult az *e*-hez (TAKAMATSU i. m. 17; GÜNTHER WENCK, Japanische Phonetik. 4. köt. Wiesbaden, 1959. 148–9. Vö. HASHIMOTO SHINKICHI, Kokugo on'inshi. Tokió, 1966. 74–5). Egyébként még a mai nó dráma előadásában is betartják ezt az ejtésmódot, és nincs meg az *-e* magú nyújtóhang, sőt általában alig vannak nyújtóhangok (MAEDA MASATO, Yōkyoku ni okeru chōon: Kokugo kokubun 46. 1977/4: 251–2).

MATSUMURA AKIRA az ún. edo-i nyelvben megfigyelhető [ai] hangkapcsolat hangváltozásáról értekezvén főleg olyan korabeli irodalmi alkotásokat, nevezetesen a Shikitei Sanba (1776-1822) által írott „Ukiyo buro”-t, valamint az „Ukiyo doko”-t vette vizsgálat alá, amelyekben az író viszonylag a kiejtéshez hűen használja a kanajeleket. MATSUMURA arra a következtetésre jutott, hogy az Edo-korban az *ai* megmaradt a társadalom felső rétegeinél, a samuráj családok és értelmiségiek körében, de az átlag polgárok körében – kivéve azok udvarias beszédjét –, különösen az alsó rétegeknél általános volt az [ai]-nak [e:]-re való változása. Ez a kanahasználat módjából valószínű: Shikitei például *a+i*, *ka+i* stb. helyett *e+e*, *ke+e* stb. kanajeleket alkalmaz az ilyenfajta beszédek közlésében. Ugyanakkor az is előfordul, hogy a megszokott *-a+i*-ra az *-e+i* kanajelek is voltak használatosak nála, így felvetődik a kérdés, hogy ebben az esetben az *-e+i* kanajelekkel rögzített írásképp valóban [ei]-nek hangzott-e, vagy inkább [e:] -nek. Ott, ahol a kanajelekkel *-e+i*-nek írandó, általában *-e+i* fordul elő, és viszonylag kevés számú példa van arra, hogy helyettük az *-e+e* kanajelek szerepelnek. Ha az edo-i nyelvben az *-e+i* kanajeleket valóban

[ei]-nek ejtették, akkor ez arra mutat, hogy e tekintetben az edo-i nyelv eltér a mai tokiói nyelvtől, amelyben általános az [e:] ejtés. MATSUMURA ezeket a körülményeket figyelembe véve úgy véli, hogy mivel igen általános volt az [ei] > [e:] hangváltozás, Shikitei nem nagyon ügyelt erre, így ritkán változtatta meg az *-e+i* kanajeleket az *-e+e-re*. Ez azt jelenti, hogy az *-e+i* kanajelekkel rögzített írásképet általában [e:] -nek ejtették (*a+i* [ai] → *e+i* [e:] / *e+e* [e:]; *e+i* [ei] → *e+i* [e:] / *e+e* [e:]). L. részletesen MATSUMURA AKIRA, Edogo ni okeru renboin no onka. In: Uő., Zōho edogo tōkyōgo no kenkyū. Tokió, 1998. 209–38. A tanulmány eredetileg 1955-ben látott napvilágot). MORITA TAKESHI hivatkozva MATSUMURA tanulmányára azt írja, hogy az [ei]-nek [e:] -re válása a műveletlen emberek körében volt megfigyelhető (On'in no henssen. In: On'in [Iwanami kōza nihongo 5. köt.]. Tokió, 1977. 272), amit azonban MATSUMURA nem állít kifejezetten, hanem inkább az [ai] > [e:] hangváltozás kapcsán. Shikitei egyik művében találkozzunk a *teinei* szóval is, s az e szót jelölő két kínai írásjegy mellé az író a *te+e+ne+e* kanajeleket adta hozzá, és ennek ezáltal minden bizonnyal a [te:ne:] ejtést tulajdoníthatta (Shikitei Sanba: Ukiyo buro stb., a szöveget gondozta JINBŌ KAZUYA. [Shin Nihon koten bungaku taikai. 86. köt.] Tokió, 1989. 86. Valójában itt a *te+he+ne+he* kana íráskép áll, amely szintén használatos volt annak idején ugyan, de a *he* – valamint a *we* – az *e*-vel tulajdonképpen azonos hangértékkel bírt. Az egyszerűség kedvéért az író művében szereplő szavak közlésénél *e*-vel helyettesítjük a *he*-t, illetve a *we*-t.). Ahogy Shikitei jellemzi, a beszélő tényleg nyers szójárásban ejti ezt a szót, de ez nem azt jelenti, hogy az efféle ejtés a XIX. század elején nem lett volna használatos az értelmiségiek körében. Mivel MATSUMURA felhoz néhány példát arra, hogy az *-e+i* helyett *-e+e* kanajelek bukkannak fel Shikitei Sanba két művében, számunkra nem nehéz feladat utánajárni annak, hogy ezen Edo-kori szerző műveiben milyen társadalmi státuszban lévő embereknél fordul elő ez az ejtésstílus. Vajon az *e+e*-féle kana jelölésmóddal rögzített szavak csupán a vulgáris nyelvezetben bukkannak fel? Kiderül, hogy a MATSUMURA által említett szavak közül, amelyek nem nagyszámúak ugyan, akad néhány olyan – kínai írásjeggyel rögzített és *-e+e* kana olvasati jelekkel ellátott – szó, illetve szótag, amelyek udvarias beszédstílusban vagy egy jómódú ember szájából hangzanak el: *go+ko+n+re+e* (御婚禮 i. m. 123), *se+e* (所為 i. m. 166., vö. 125, 185), *ta+i+te+e* (大体 i. m. 99, 123). Közülük különös figyelmet érdemel a legutolsó szó, amelyet általában a *ta+i+te+i* kanajelekkel szokás rögzíteni, és amely a vulgáris stílusban a *te+e+te+e* kanajelekkel fordul elő Shikitei művében (i. m. 67; a MATSUMURA által említett szavak közül a *ta+i+he+e+ra+ku* szó is érdekes lehet ugyan, de Shikitei valójában a *te+e+he+e+ra+ku* [i. m. 114] kanajeleket használja a vulgáris beszédstílusban). A szó első része, *ta+i* kanahasználata arra utal, hogy itt nincs szó udvariatlan beszédstílusról vagy egy műveletlen ember kiejtéséről, különben is Shikitei a *ta+i+te+e* kanahasználatot valóban az udvarias stílusú társalgásban alkalmazta. Mindezekből az következik, hogy a kérdéses szó második részének kana jelölésmódja, a *te+e* [te:] – illetve általában [e:] az [ei] helyett – nemcsak a műveletlenek, hanem műveltek körében is és udvarias beszédstílusban is egyaránt használatos volt a XIX. század elején. Az eddig felhozott XVIII. és XIX. századi adatok arra mutatnak, hogy az Edo-korban az [e:] ejtés az [ei] helyett általános volt. Tehát amikor a XIX. század második felében a *gésa* szó ismertté vált a latin írást alkalmazó európaiak és amerikaiak körében, a japánok az elnevezést [ge:ʃa]-nak ejtették az edo-i és majd a tokiói nyelvjárásban.

Az *ou* hangkapcsolatban mind az első, mind a második elem veláris és labiális is, ami könnyen vezethet a két elem összeolvadásához, és ebből az [o:] hosszú magánhangzó (nyújtóhang) születik. Hasonlóképpen van ez az *ei* hangkapcsolatban is, itt is mind az első és a második elem palatális és illabiális is, így szintén könnyen megtörténik az asszimilálódásuk, s [e:] keletkezik. TAKAYAMA TOMOAKI ezzel kapcsolatban (Nihongo ni

okeru rensetsu boin no chōboinka: Gengo Kenkyū 101. 1992: 16. 3. jegyz., 28–31) úgy véli, hogy amennyiben az emberek tudatában még mindig tovább él az, hogy az [ei] a gondos ejtés – ahogy a hiperkorrekt forma is mutatja –, akkor ez teljes mértékben még nem adhatja át helyét az [e:]-nek, szemben az [ou] > [o:] változással, amely ekkorra már befejeződött. UEMURA YUKIONAK a mai japán nyelv fonológiájáról szóló tanulmánya szerint a kínai eredetű szavak kiejtésével kapcsolatban az [o:] és az [e:] gyakran fordul elő, az [u:] pedig ennél ritkábban; az [a:] és az [i:] viszont nincs meg a kínaiból átvett kiejtések között, így ezek általában az előbbi három kiejtésnél sokkal ritkábban jelennek meg. UEMURA megjegyzi, hogy olyan kínai írásjegyeket, amelyeknek olvasatát (az *on yomi*-jokban) *-e* magú kanajellel és utána pedig az *i* kanajellel jelölik, [e:]-nek ([ke:] -nek, [se:] -nek stb.) ejtik ki a standard nyelvben, de – a kana íráskép miatt és amiatt is, hogy iskolákban nem tanítják azt, hogy valóban hosszú magánhangzóról van szó – gyakran azt hiszik, hogy [ei]-nek ejtik. A kjúsú-i és egyéb nyelvjárásokban ezen régi [ei] ejtés megőrződött, és Tokióban is a kanahasználat szabályzatának hatására felbukkan különösen formális esetekben. E tendencia a fiatal nemzedék körében látszik némileg megerősödni (UEMURA YUKIO, *Gendai no on'in*. In: NAKADA NORIO szerk., *On'inshi, mojishi* [Kōza kokugoshi. 2. köt.]. Tokió, 1972. 284–5). Azt mondhatjuk, hogy itt a kana betűejtéssel van dolgunk.

5. A következőkben az írásreformmal kapcsolatos javaslatokról szólunk röviden, amelyek a Meidzsi-korban fogalmazódtak meg; taláunk köztük olyan adatokat is, amelyek azt mutatják, hogy az *-e+i* (*-e+hi*, *-e+wi*) kanajellekkel rögzített szótagot az előbeszédben általában [e:] -nek ejtik. Mielőtt erre térnénk ki, ízelítőül hivatkozunk a fent említett „Genkai” című szótárra, amely a történeti kanahasználatot alkalmazta, és nagy népszerűségnek örvendett. Meg kell jegyeznünk azt, hogy a címszavak ugyan hiraganával vannak írva – melyek után a megfelelő kínai írásjegyek (kanjik) szerepelnek –, de az olyan címszavak mellé, melyeknek kiejtése nagyban eltér az írott hiraganás alaktól, kisbetűs katakanát is tettek. Például a hiraganával írt *te+fu* てふ címszó (egyik jelentése 'lepke') mellé kisbetűs katakanával *chi+yo+u* チヨウ van írva, amiből így könnyen megtudhatjuk a szó helyes olvasatát, a *chō-t* ([tʃo:]). A *te+u* címszónál (egyik jelentése 'bilion') pedig a *te* hiragana mellé kisméretű katakanával *chi+yo* van írva, ami azt jelenti, hogy a szó olvasata *chi+yo+u*, azaz szintén *chō*. Az írásképek ugyanis már elavult hangállapotot tükröztek, ami nyelvtörténeti okokra vezethető vissza. A *geisha* (*ge+i+shi+ya*) szó esetében pedig nem volt szükséges ilyen eljárás, mivel itt a történeti kanahasználat azonos a modern (jelenleg érvényben lévő) kanahasználattal, s a szó kiolvasása így nem okozott komoly gondot. Mindenesetre ilyen körülmények között természetes, hogy már a Meidzsi-korban hangot kapott az a vélemény, miszerint olyan kana helyesírást kell alkalmazni, amely a kiejtését jobban és hűbben tükrözi. Nem feladatunk részletekbe menően számot adni az írásreformmal kapcsolatos mozgalmak minden aspektusáról, csupán a témánk szempontjából fontos állomásra összpontosítjuk a figyelmet.

Az Oktatásügyi Minisztériumnak az elemi iskolákról szóló 1886-os első és 1890-es második rendeletének megváltoztatása alkalmából az 1900 augusztusában kibocsátott 14. rendeletében a kanahasználatra vonatkozó új szabályzatot is megtaláljuk. Ez azt a célt szolgálta, hogy az addig érvényben levő történeti kanahasználat helyett az ejtéshez közelebb álló, sokkal fonetikusabb jellegű kana jelölésmód kerüljön bevezetésre az iskolákban. Most csupán egy jellegzetes példát hozunk fel. A történeti kanahasználatban egy, kanajellekkel ötféleképpen rögzített szótagot (*ka+u* かう, *ka+fu* かふ, *ko+u* こう, *ko+fu* こふ, *ku+wu+u* くわう) – melyeket egységesen [ko:] -nak olvastak – az új kanahasználat szerint a □*ko* kanajel után egyöntetűen egy vonal (nyújtójel) hozzáadásával jelölték: こー (*kō*). Az efajta kanahasználatot *bōbiki kanazukai*-nak nevezik, amelynek jelentése: 'vonal-

húzó kanahasználat'. Ezt a szabályzatot 1901 áprilisától csak az elemi iskolákban kezdték alkalmazni, tekintettel arra, hogy a gyerekek számára nehéz elsajátítani a történeti kanahasználatot; viszont ez nem vonatkozott a felsőbb oktatásra és a japán társadalomra általában. Az is megemlítendő, hogy ez csak a kínai eredetű szavak kanahasználatára (*jion kanazukai*) korlátozódott, és nem vonatkozott a japán eredetű szavak helyesírására, amely még a történeti kanahasználatnál maradt (l. részletesen YOSHIDA SUMIO – INOBUCHI YŪICHI szerk., *Meiji ikō kokujū mondai shoan shūsei*. Tokió, 1962. 393, 479–83; TAKEBE YOSHIKI, *Kokugo kokujū mondai no yurai*. In: *Kokugo kokujū mondai* [Iwanami kōza Nihongo. 3. köt.]. Tokió, 1977. 273–5). Még ha csak kis mértékben is, de már a kiejtést vették alapul, és ez nagy előrelépésként értékelhető. Fontos megjegyeznünk azt, hogy itt még nem került szóba az addig *-e+i*, *te+i* stb. kanajelekkal rögzített szótagok írásmódjának kérdése.

1902 márciusában a kormány létrehozta a Nyelvizsgáló Bizottságot (Kokugo chōsa iinkai), amely megkezdte az ide vonatkozó tudományos igényű vizsgálatokat és felméréseket. A kínai írásjegyek teljes elhagyása már határozatba volt foglalva, hiszen a Bizottság egyik irányelve az volt, hogy írásként fonogramma alkalmazandó, és a kana, valamint a latin betűs írás előnyei és hátrányai vizsgálandók (HIRAI MASAO, *Kokugo kokujū mondai no rekishi*. Tokió, 1949/1998. 220–1; TAKEBE i. m. 273; OSA SHIZUE, *Kindai nihon to kokugo nashonarizumu*. Tokió, 1998. 73–5; NANETTE GOTTLIEB, *Kanji Politics. Language Policy and Japanese Script*. London–New York, 1995. 61). A pedagógusok körében pedig az 1900-as szabályzattal kapcsolatban megerősödött az a vélemény, miszerint a japán eredetű szavakra is alkalmazzák az ejtéshez közelebb álló kanahasználatot. Ilyen körülmények között 1905-ben az Oktatásügyi Minisztériumban működő Tankönyvvizsgáló Bizottság (Kyōkasho chōsa iinkai) elkészített a kanahasználattal kapcsolatban két javaslatot az írott és a beszélt nyelvre vonatkozóan. Az egyik a japán eredetű szavak kanahasználatáról (kokugo kanazukai), a másik pedig a kínai eredetű szavak kanahasználatáról (*jion kanazukai*) szólt. Az utóbbi javaslat – amely számunkra különös figyelmet érdemel – az 1900-as szabályzatot azzal egészítette ki, hogy az *-e+i* kanajelek csoportját is csak egy *-e* magú kanajellel írják ezután egy vonal, vagyis nyújtójel hozzáadásával. Például az eddig használt *e+i* えい, *ge+i* げい, *te+i* てい, *de+i* दै, *re+i* れい stb. helyett *e-* えー, *ge-* げー, *te-* てー, *de-* दैー, *re-* れー stb. kanahasználati mód kerülne alkalmazásra (YOSHIDA–INOBUCHI i. m. 394, 497). Az írásreform javaslatainak anyagát márciusban elküldték véleményezés végett az 1896-ban létrejött Felsőoktatási Tanácsnak (Kōtō kyōiku kaigi), ahol az illetékesek tájékoztatót tartottak az írásmód változásáról. Ott a most említett kanahasználatl kapcsolatosan azt a magyarázatot adták, hogy tekintettel az országos általános tendenciára és a tokiói nyelvet mérvadónak véve elismerik a *chōon* (nyújtóhang) létét és ennek jelölésére alkalmazzák a vonaljelet (YOSHIDA–INOBUCHI i. m. 521). Bizonyos, hogy a szándék az volt, hogy a standard nyelvben ez az ejtés érvényesüljön országszerte. A Minisztérium 1905 februárjában véleményezésre elküldte a javaslatokat a Nyelvizsgáló Bizottságnak is, amely novemberben a következőképpen foglalt állást: a *chōon*-ok jelölésére az *a*, *i*, és *u* kanajelek alkalmazandók, és helyettesítésükként pedig a nyújtójellel való jelölés megengedhető. Az *-e* magú *chōon*-ok jelölésére tehát az *-e+i* használandó (YOSHIDA–INOBUCHI i. m. 397–9, 528, 532), ami nem új megoldás, de annyiban érdekes, hogy a *jion*-okra nézve az *-e+i* kana jelölésmódot nyújtott szótagként kezelték. Úgy látjuk, hogy ezek a javaslatok mindenesetre világos kifejeződései lehetnek annak, hogy a XX. század elején – és most is – az *-e+i* kanajelekkal rögzített jelkapcsolat ejtése általában [e:] volt. A Nyelvizsgáló Bizottság által 1905-ben megjelentetett nyelvatlaszból – amely a standard nyelv meghatározására 1903-ban országszerte végzett nyelvjárási felmérések eredményein alapul – kiténik, hogy a *jion*-okkal kapcsolatban az *-e* magú nyújtóhang, az [e:]

a domináns Kjúszú és Sikoku egyes részeinek kivételével, ahol helyette az [ei] ejtés általános. Egyúttal megemlítjük, hogy az *-o* magú nyújtóhang, az [o:] ejtés általában ország-szerte használatos, és az [ou] pedig alig figyelhető meg (On'in bunpu zu. 5. és 6. térkép. Reprint: Tokió, 1986.; 1. még On'in chōsa hōkokusho. Reprint: Tokió, 1986.).

Az ún. vonalhúzó kanahasználattal kapcsolatban meg kell említenünk UEDA KAZUTOSHI (1867–1937.) is, aki 1890 és 1894 között Európában, főleg Németországban volt tanulmányúton, majd a Tokiói Egyetem nyelvész professzora lett. Ezekben az időkben UEDA, akit a modern japán nyelvtudomány megalapítójának is tartanak, a nyelvreform vezéralakja volt, és hathatósan munkálkodott a Nyelvvizsgáló Bizottság létrehozásában, a standard nyelv meghatározásának érdekében. A japán nyelvész központi tézise az volt, hogy a nyelv hangokból áll, amelyek alá vannak rendelve az írásjegyeknek, és hogy a standard nyelv olyan legyen, mint amilyen a művelt tokióiak beszélt nyelve. UEDÁnak az ún. foneticizmus – amely végső soron a latin betűk majdani bevezetésére irányult a japán nyelvben – a standard nyelvből kizárja a népnyelvi polifóniát és a kínai írásjegyeket (NAKAMURA TETSUYA, 'Hyōon shugi' to kokugo nashonarizumu no kōjō: Bungaku to kyōiku 28. 1994: 40–3; 1. még OSA i. m. 89–98; I YONSUKU [LEE YEOUNSUK], 'Kokugo' to iu shisō. Tokió, 1996. 133–48). UEDA hűségese követője, HOSHINA KŌICHI (1872–1955.), aki pályafutása elejétől az írásreform kérdéseivel foglalkozott szakadatlanul, köztük a kanahasználat kérdésével is, mesteréhez hasonlóan azt tartotta ideálisnak, hogy a beszélt nyelvet a lehető leghűbben tükrözzék az írásjegyek, jelen esetben a kanajelek, és saját könyveiben is alkalmazta az elemi iskolában bevezetett kanahasználatot, amire ezekben az időkben alig volt példa (I YONSUKU i. m. 196–8).

Bár UEDA KAZUTOSHI 1907-ben még meg volt győződve arról, hogy nem fogják visszavonni a Nyelvvizsgáló Bizottság javaslatait (UEDA KAZUTOSHI, Kanazukai mondai. Taiyō 13. köt. 5. szám. 1907. április: 42), az írásreformmal szemben ellenvélemény is hangot kapott a konzervatívok részéről, akiknek sok huzavona után végül sikerült megakadályozniuk az új kanahasználat bevezetését. Az Oktatásügyi Minisztérium, amely 1907-től a tankötelezettséget 4-ről 6 évre emelte, 1908 szeptemberében 10. sz. rendeletével visszaállította a történeti kanahasználatot az általános iskolákban is (YOSHIDA – INOGUCHI i. m. 403–4, 578; 1. még HIRAI i. m. 224–6; TAKEBE i. m. 276–7; GOTTLIEB i. m. 66–9), amely így lényeges változtatás nélkül hivatalosan egészen 1946-ig volt érvényben. Az írásreform így kudarcot vallott Japánban, ellentétben Európával, ahol a XIX. század végétől sikeres helyesírás-egyszerűsítő mozgalmak léteztek.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

The word forms *geisha* and *gésa* against the backdrop of the history of Japanese

The word *geisha* is represented in Japanese by two Chinese characters or by four kana symbols: *ge* + *i* + *shi* + *ya*. That word, adopted in a number of European languages as a Japanese loanword, is in general rendered as *geisha* (as in the modified Hepburn system, or *Hyōjunshiki*) or something similar in most languages, as opposed to Hungarian where it is represented by only four letters as *gésa*. – In Japanese, the spoken form of what is represented by a kana symbol involving *-e* followed by the kana symbol for *i* when a Chinese character is transcribed into kana symbols (*jion kanazukai*) turned into a syllable whose nucleus is a long *-ē* several centuries ago. In the Meiji period, the idea occurred to some spelling reformers that kana symbols involving *-e* should not be followed by the kana symbol *i* (*e* + *i*, *ge* + *i*, *me* + *i*, etc.) but rather by a straight line (*e-*, *ge-*, *me-*,

etc.). Likewise, some people working on the Romanization of Japanese words suggested that *-ei* should be replaced by *-ē*. However, the spelling reform was soon discomfited and until 1946 everything remained roughly as it had been; even after that date, the kana representation *-e + i* and *ei*-type transcription both survived as exceptions, to the present day. – In the mid-nineteenth century when (mainly English-speaking) Europeans and Americans came to know geishas, the word referring to them was committed to paper as *geisha*, reflecting the kana spelling pronunciation. In Hungarian, where the word may have been transmitted by German and English, after a short period of vacillation among *geisa*, *gejsa* and *gésa*, the last-mentioned form came to be generally used since the end of the nineteenth century, due to a Hungarian-internal phonological development. By mere coincidence, this traditional Hungarian form reflects the current Japanese pronunciation more faithfully than *geisa*, a potentially regular but non-accepted Hungarian transcription would.

TORU SENGA